

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

International journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961

Volume 11, Issue 3 Autumn 2021, Pages29-50.

Iranian officials and the flourishing of medical knowledge in the Gurkhanian government

Ahmadreza Behniafar¹

¹ Associate Professor, Department of History, Islamic Azad University, Damghan Iran.: behniafar@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	<p>The migration of Iranian elites to the Indian subcontinent and their decisive role in the development of civilizational manifestations of this land, especially medical knowledge is very important. These migrations were due to repulsive factors in Iran and gravity in India. Issues such as the religious policy of the Safavid kings, the Safavids' lack of attention to the scientific elite, the Uzbek invasions of eastern Iran, especially Khorasan, the emergence of movements such as Naqtawiyah and the Afghan invasion, and the fall of the Safavid government in Iran accelerated these migrations. On the other hand, the existence of geographical and political attractions in the Indian subcontinent, the political and cultural role of the Gurkhani sultans, the implementation of a policy of tolerance and creating suitable conditions for providing living facilities and job security and art and knowledge and friendship of Indian rulers attract Iranian elites. Provided.</p> <p>A number of medical scientists also achieved important military and political positions in the Gurkhanian court due to the scientific environment and comfort, influenced by the safe and comfortable environment, and provided civilized services in a worthy position. In fact, the term "position" referred to many military elites who were active in various scientific, political and artistic affairs and played a significant role in the development of the Gurkhani government. Immigrant Iranians who held positions in the military hierarchy also held political and administrative positions. Among the most famous Iranian immigrants to India are Abolfath Gilani, Hakim Ali Gilani, Hakim Najibuddin Hammam, Hakim Ain Al-Molk Shirazi, Asef Jah Tehrani, Jafar Beyg Qazvini and Amir Fathollah Shirazi, who in transmitting Iranian culture, development and Completion of medical</p>
Article history:	
Received: 2 Jun 2021	
Received in revised form: 18 Aug 2021	
Accepted: 3 Septet 2021	
Published online: 23 Septe ۲۰۲۱	
Keywords: Iranian officials Gurkhan's of India, Safavid era, Islamic civilization, medical science	

knowledge and the invention of new methods of treatment played an important role in the Gurkhanian court.

In the field of medical knowledge, the main actions of Iranian officials were:

١. Explaining the harms of tobacco by Hakim Ali Gilani, a thousandth official in the court of Akbar Shah Gurkhani; He also mentioned the harms of nicotine in tobacco smoke, pointing to the existence of an oil in hookah water, which adds to its harm. His most important work in medical science is Fattahi's book on the description of the law, which was effective in the development of medical knowledge in India.

٢. Hakim Ain al-Mulk Shirazi, who held a five-hundredth position in the army, was considered the inventor of issuing medical certificates or medical certificates. This certificate was required to be presented by court agents who had been absent from work for some time due to illness, and in the time of Akbar Shah the method of Hakim Ain al-Mulk's medical certificate became common. He was also one of the leaders in treating chronic wounds. Healed well the deep wounds caused by the assassination attempt on Akbar Shah. He was also proficient in eye surgery and his most important book in this regard was Zia al-Oyun. In general pharmacology, the words al-Adawiyah and al-Fadhul al-Adawiyah were among his unique works. The book of Dara Shokouhi by Hakim Ain al-Mulk was qualitatively at the level of Ibn Sina's law and the Khwarazmshahi reserve of Seyyed Ismail Jorjani, which was a complete collection of Iranian, Indian and Arabic medical information. The name of the book was taken from Darashkooh, the son of Shah Jahan, who had many efforts and services in support of the Iranian immigrant doctors. This book is an encyclopedia of medicine that has descriptive images, comprehensive information and treatment methods as its most important features.

٣. Ibn Sina's description of the law by Hakim Ali Gilani, a seven-hundred-year-old Gurkhani court official, was one of the valuable works of Iranian immigrants in the field of medicine. In another of his works, entitled Experience, he proposed his most important medical initiative, the manufacture of a diode oil or ointment, which was very useful in the treatment of bruises or muscle aches and osteoarthritis and is still widely used in India.

٤. The establishment of an office was another innovation of Iranian officials, which was done by Mirza Mohammad Ali Shirazi.

٥. Opposition to taking blood from a vein was registered even in urgent cases by Hakim Jalaluddin Ardestani, a 200-year-old official of Akbar Shah.

٦. The medical procedures of Hakim Daud Taqrib Khan, the son of Inayatullah, a 2500 official in the court of Shah Jahan, are also

important. He mentioned the use of cumin to treat bloody diarrhea, the use of green chicory to treat dyspnea and the swelling caused by it, the use of milk thistle to treat constipation, and the use of cold diuretics to relieve urination and constipation.

∨. Compilation of medical systems by Hakim Yousefi Heravi had a great impact on the evolution of medical knowledge in Gurkhani court; Because in addition to facilitating medicine and speeding up treatment, it also played an important role in technicalizing and promoting its terms. The system of treatment of diseases in two hundred and eighty-nine quatrains in the symptoms of diseases and the treatment of each of them, the comprehensive system of benefits in the description of rabies and its treatment , The system of food and drink in medical measures for food and drink, the reasons of the pulse about the types of pulse and recognizing diseases through this, the treatise of the reasons of urination about urology and recognizing diseases from it and the treatise on maintaining the health of the body. Fifty-four verses named after Mohammad Babar, the king of Gurkhani, is one of the most important and important ones.

∧. Hakim Mohammad Hashem Shirazi, a position holder of ۳۰۰۰ Gurkhani court, by writing books such as Jame Al-Jame'e on the expression of kidney and urinary tract diseases, the condition of the respiratory organs in diseases of the respiratory system and the subject of plants and diseases. Provided.

In general, it can be said that the prevalence of Persian and Arabic medical terms in the Indian medical system, ensuring the health of Indian rulers, the trust of the Gurkhani kings in Iranian physicians and the spread of Iranian culture in different parts of the Indian subcontinent were the most important achievements of Iranian officials in the Gurkhanid court.

Cite this article: Behniafar Ahmadreza (2021). Iranian officials and the flourishing of medical knowledge in the Gurkhanian government. *Journal of Iranian and Islamic, studies* .Volume 11, Issue 3, Autumn 2021, Pages 29-50.

. DOI: **10.30484/JII.2022.3073.1075**

© The Author(s). Behniafar Ahmadreza Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

DOI: 10.30484/JII.2022.3073.1075

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مجله مطالعات ایرانی اسلامی
دوره ۱۱، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۰
شماره ۲۸۹۱-۲۳۲۲
شاپا الکترونیکی ۲۹۶۱-۲۷۱۷

منصب داران ایرانی و شکوفایی دانش پزشکی در دولت گورکانیان

احمدرضا بهنیافر^۱

۱. دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد دامغان، ایران رایانامه: behniafar@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

فرایند مهاجرت منصب داران ایرانی به شبه قاره هند از زوایای مختلف مورد توجه محققان قرار گرفته است، لیکن مطالعه و پژوهش در چرایی، چگونگی و تاثیرگذاری مهاجرت آنها به عنوان جمع خاصی از این مهاجران خواست مقاله حاضر است. مطالعات مقدماتی نشان داد که حرکت رو به رشد این مهاجرت ها از یک سو متأثر از وجود عوامل دافعه در ایران و از سوی دیگر عوامل جاذبه در هند بوده است. بارصدکردن چگونگی ورود منصب داران ایرانی به دربار گورکانیان می توان نقش آنان را در تحول مظاهر علمی، ادبی و هنری هند جستجو کرد؛ زیرا ابداعات و اقدامات فرهنگی، سیاسی و علمی این نخبگان در دربار گورکانیان به توسعه حوزه دانش پزشکی، سیاسی و حکومتی و سرانجام نفوذ فرهنگ ایرانی در دربار فرمانروایان گورکانی انجامید. نتیجه حاصله نیز آن است که این مهاجرت ها نه تنها در آشنایی هندیان با دانش پزشکی ایرانی-اسلامی و اندیشه ایران زمین موثر بوده بلکه اقدامات منصب داران نظامی ایرانی در جلب اعتماد پادشاهان گورکانی به ایرانیان نیز تاثیر داشته به ترویج و توسعه ی فرهنگ و تمدن اسلامی-ایرانی در هند منجر شده است. بدیهی است عمده ی استنادات مقاله از منابع اصلی استخراج گردیده و به شیوه ی توصیف و تحلیل مبتنی بر استنتاجات تاریخی تدوین شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۳۰۰/۰۵/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۲

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۰/۰۷/۰۱

واژه‌های کلیدی:

کارگزاران ایرانی،

گورکانیان هند.

دوره صفویه،

تمدن اسلامی،

علم پزشکی،

استناد: بهنیافر، احمدرضا (۱۴۰۰) منصب داران ایرانی و شکوفایی دانش پزشکی در دولت گورکانیان. مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۱، ش ۳، پاییز، ۲۹-۵۰

Doi: 10.30484/JII.2022.3073.1075

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

© نویسندگان. احمدرضا بهنیافر

مقدمه

مهاجرت نخبگان ایرانی به هند و نقش تعیین کننده آنان در پیشرفت مظاهر تمدنی شبه قاره هند سابقه ای بس طولانی دارد. همجواری جغرافیایی و موقعیت مناسب سرزمین هند و مخاطرات سیاسی- نظامی و اقتصادی ایران همواره بر شتاب این مهاجرت ها افزوده است. هرچند گاهی به دلیل فزونی گرفتن بار نظامی رخدادها و آشفتگی های مرزی و یا توجه فاتحان و کشورگشایانی چون سلطان محمود غزنوی به شمال هند و یا حمله مغولان، ناامنی های معاصر برآمدن صفویان و سرانجام دوره هفت ساله حکومت افغان ها و سقوط صفویه بر شدت این مهاجرت ها افزوده است، لیکن گزاش های تاریخی نشان می دهد که دلایل شتاب گرفتن مهاجرت ها بیشتر ناشی از علل درونی در سرزمین مبدأ (ایران) بوده است که می توان بنابر شرایط سیاسی و اجتماعی؛ از این اقتضائات با عنوان عوامل و زمینه های دافعه که منجر به پدیده مهاجرت اجباری و یا گریختن از بلایای احتمالی بوده، یاد کرد. مانند حمله شاه عباس به گیلان و سرکوب شورش در این منطقه و عدم توجه جدی شاهان صفوی به نخبگان علمی موجبات مهاجرت ایشان را فراهم نمود. البته آنچه در تعیین سمت و سوی مهاجرت ها مؤثر بود عوامل جاذبه در سرزمین مقصد است که به نظر می رسد عواملی چون امنیت، آسایش و دانش دوستی فرمانروایان و صاحب منصبان هندی که زمینه کسب مقامات و مناصب نظامی، دولتی و سیاسی توسط ایرانیان بویژه پزشکانی که در دربار گورکانیان مناصب نظامی کسب نمودند، نقش آفرین بوده است. البته این مهاجرت ها که از نوع گریز و فرار بود همواره جامعه ایرانی را با خلاء بزرگی مواجه کرد، لیکن برای سرزمین مقصد همواره توام با تاثیرات فرهنگی و تمدنی بسیاری بوده است. چنانکه دربار گورکانیان در اثر حضور این نخبگان علمی و منصب داران نظامی دوره ای پرشکوه را تجربه کرد.

رواج اندیشه و فکر ایرانی و تاثیر تمدنی این نخبگان بر پیشرفت و توسعه تمدن هند بویژه دانش پزشکی از جمله دستاوردهای حضور این مهاجران فرهیخته است. مطالعات تاریخی در مورد پایگاه اجتماعی این مهاجران نشان می دهد که در شمار آنان جمع قابل توجهی از پزشکان ایرانی قرار داشتند که عمدتاً از شهرهایی با سابقه تاریخی چون گیلان، شیراز و تبریز به هند گریخته اند. در این میان نام و آوازه پزشکان گیلانی و شیرازی به دلیل سرآمدی در آشناسازی هندیان با مسائل پزشکی و نیز مداخله در امور سیاسی، حکومتی، ادبی، معماری بسیار حائز اهمیت است. براساس این اطلاعات اصلی ترین سوال مقاله آن است که نقش و تاثیر منصب داران نظامی ایرانی مهاجر در تحول دانش پزشکی در دولت گورکانیان هند چه بوده است؟ لازم به توضیح است که در مورد مهاجرت پزشکان ایرانی به هند به جز کتاب گیلان نامه علی فروحی^۱ که تنها به مهاجرت پزشکان گیلانی به دربار مغولان هند پرداخته است، پژوهش مستقلی یافت نشد، هرچند در خلال آثاری که به مهاجرت ایرانیان به هند پرداخته اند،^۲ جستجو و گریخته اشاراتی به نخبگان مهاجر ایرانی شده است و همین کمبود مطالعه و پژوهش اصیل بر ضرورت پرداختن به مسئله تحقیق این مقاله می افزاید. از آنجا که پژوهش حاضر مطالعه و تحقیقی تاریخی است بیشتر ادعاهای آن مبتنی بر منابع تاریخی کتابخانه ای است. روش پردازش اطلاعات توصیفی و تحلیلی است زیرا بررسی وضعیت مهاجرت ایرانیان منصب دار و چگونگی استقرار و نقش آفرینی تمدنی آنها تنها به این شیوه قابل ارائه است.

زمینه ها و علل مهاجرت منصب داران ایرانی به دربار گورکانیان هند

^۱ عبدالفتاح فومنی، گیلان نامه، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: نشر بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹

^۲ به عنوان نمونه می توان به منابعی چون مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند اثر فرهنگ ارشاد، مهاجرت بزرگ ایرانیان نوشته اسماعیل یگانگی و از همدان تا کشمیر علی اصغر حکمت اشاره نمود.

پدیده مهاجرت از دو عرصه متناظر و در عین حال برعکس متاثر است. بخشی ناشی از نیرویی که مهاجر را از سرزمین خود بشدت می راند و می توان از آن با عنوان عوامل دافعه یاد کرد و از قسمی دیگر متاثر از نیرو و شرایطی است که وی را به سرزمین مقصد با موقعیتی جدید و گاه ناشناخته و پرمخاطره سوق می دهد که می توان از آنها به عنوان عوامل جاذبه یاد نمود. بی شک می بایست این دلایل درهم تنیده، متداخل و مؤثر بریکدیگر را در مهاجرت نخبگان ایرانی در واپسین دهه های قرن هشتم و آغازین دهه ی قرن نهم که به افول تیموریان و خیزش صفویان منتهی می شد جستجو کرد. در عهد صفویه این عوامل شدت گرفت مانند حرکت اعتراض آمیز خاندان خان احمد گیلانی در ولایت گیلان از زمان شاه طهماسب و اوج آن در عهد شاه عباس اشاره کرد چنانکه همین عامل موجب حمله شاه صفوی به این منطقه گردید (ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۲۲؛ افوشه ای نطنزی، ۱۳۵۰: ۱۲۳-۱۲۴). در جریان شورش گیلان و حملات سربازان قزل باش به این منطقه برخی از بزرگان این خطه به خارج از مرزهای ایران به ویژه هندوستان گریختند. از جمله این افراد ابوالفتح گیلانی و برادرانش حکیم نجیب الدین همام و حکیم نورالدین قراری بودند اینان پس از حضور در دربار گورکانیان در سال ۹۸۳ هجری قمری ملازم اکبر شاه گورکانی شدند و هر سه برادر به مناصب نظامی شایسته ای نائل آمدند (علامی، ۱۳۷۲: ۳/ ۴۹۶؛ جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۵۸-۵۹). ناگفته پیداست که حملات مغول به ایران و شرایط سیاسی حاکم بر کشور از سقوط مغولان تا ظهور صفویه در یک مقطع زمانی در مهاجرت ایرانیان از جمله پزشکان و سایر نخبگان به هند بسیار مؤثر بود ولی با ظهور صفویه و بروز عوامل و شرایطی چون سیاست مذهبی شاهان صفوی، عدم توجه کافی آنان به نخبگان علمی، حملات ازبکان به شرق ایران به ویژه خراسان، بروز نهضت هایی چون نقطویه و حمله افغانان و سقوط قدرت صفویه در ایران به این مهاجرت ها شتاب بیشتری بخشید.

هرچند عوامل محرک داخلی در تند شدن حرکت مهاجران مهم است لیکن عوامل جاذبه در سرزمین مقصد هم می تواند بر شتاب رو به رشد مهاجرت های دسته جمعی بیافزاید. وجود جاذبه های جغرافیایی و سیاسی در شبه قاره هند هم مزید بر علت های داخلی توانست در جهت دهی به مهاجرت های دسته جمعی مؤثر باشد. چنانکه نقش سیاسی و فرهنگی سلاطین گورکانی هند (۱۲۷۵-۹۳۲ ه.ق) به ویژه بابر، همایون، اکبر، جهانگیر و شاه جهان در تحریک و دعوت فراریان و مهاجران نخبه بسیار تعیین کننده بود. اعمال سیاست تسامح و تساهل و ایجاد شرایط مناسب در اعطای امکانات زیستی و امنیت شغلی، و نیز هنر پروری و دانش دوستی فرمانروایان هندی موجبات جذب نخبگان ایرانی را فراهم آورد. پس به دنبال بروز عوامل دافعه چون بی سیاستی سلاطین صفوی در ایران بسیاری از پزشکان ایرانی به دامن فرمانروایان گورکانی پناه جستند. عده ای از فضلا و دانشمندان علم طب به دلیل بروز کیاست و فراست علمی متأثر از محیط امن و همراه با آسایش دربار هندیان به مناصبی نظامی و سیاسی مهم دست یافته در مقامی درخور به ارائه خدمات تمدنی مشغول شدند. عده ای دیگر نیز به رغم دارا بودن مقام و منصب پزشکی در تجارت خوش درخشیدند و ضمن فرار از گرفتاری و تنگدستی توانستند به موقعیتی بهتر دست یازند. در زمره ی این کسان می توان به حکیم الهی شیرازی (کنبوه، ۱۹۶۷: ۴۹۳/۳- ۴۹۴) و حکیم عین الملک شیرازی (بدایونی، ۱۳۸۰: ۳۴۲) و حکیم علی گیلانی (همان، ۲۲۶) و سرانجام حکیم ابوالفتح گیلانی (خوافی، ۱۸۸۸: ۵۵۸/۲- ۵۵۹) اشاره کرد.

در میان اسناد قابل توجه در مورد جاذبه های دربار هندیان این قصیده کوتاه و در عین حال گویای میلی هروی از شاعران مهاجر به هند در مدح جلال الدین اکبر شاه مبین نوع رفتار و رشد اقتصادی مخاطبان گورکانیان است.

چه احتیاج سوال است خلق عهد تو را که هر گدا شده قارون ز کثرت زر و مال

ولی تو با طلب سائلان خوشی چندان که بر سبیل خوش آمد کنند از تو سوال

افزون بر این ابیات، دو بیت ذیل از محمد قلی سلیم تهرانی نیز بیانگر وجود عوامل دافعه در ایران و عوامل جاذبه در هندوستان است. وی چنین سروده است:

نیست در ایران زمین سامان تحصیل کمال تا نیامد سوی هندوستان
حنارنگین نشد

به عیش آبادهندوستان غم پیری نمی باشد که مو نتواند از شرم کمرها
شد سفید آنجا

(نوایی، ۱۳۶۶: ۵۲۱؛ فندرسکی، ۱۳۸۵: ۶)

بنابر آنچه گذشت می توان اصلی ترین عامل را در زمینه های اقتصادی مبدأ و مقصد و یا بحران های نظامی و نیز هیجانات اجتماعی و مشکلات سیاسی جستجو کرد و همین مؤید درک درست ادیبان از جاذبه های موجود در هند است که توانسته ایرانیان گریز پای از مقابل سختی و مرارت ناامنی و آشفته گی را به آن سامان رهنمون سازد.

تیبیین واژه منصب دار

گورکانیان یا به تعبیر مورخان غربی و مولفان هندی مغول هند یا مغول کبیر هند از اخلاف ظهیر الدین بابر تیموری بودند. نسب بابر در پشت چهارم به جلال الدین میرانشاه پسر امیر تیمور گورکانی می رسید(علامی، ۱۸۹۳: ۱۳۸/۱). در این سلسله هفده نفر به پادشاهی رسیدند که شش نفر از آن ها یعنی بابر، همایون، اکبر، جهانگیر، شاه جهان و اورنگ زیب از امپراطوران دیگر اقتدار بیشتری داشتند.

گورکانیان که در سال ۹۳۲ هجری قمری / ۱۵۲۶ میلادی به قدرت رسیدند پس از ۳۴۳ سال در سال ۱۲۷۵ هجری قمری / ۱۸۵۷ میلادی توسط انگلیسی ها از بین رفتند. در این دوره اصطلاح منصب دار به بسیاری از نخبگان نظامی اطلاق گردید که در امور مختلف سیاسی، علمی و هنری به فعالیت پرداخته و در پیشرفت و توسعه دولت گورکانی نقش به سزایی ایفا نمودند.

در اصطلاح، منصب دار کسی است که دارای رتبه و عهده از جانب پادشاه و منسوب به اداره‌ای از ادارات دولتی باشد (نفیسی، زیرواژه؛ دهخدا، زیر واژه). به تعبیر دیگر کسی که رتبه و شغلی مهم در دستگاه دولتی دارد منصب دار محسوب می‌شود (معین، زیرواژه).

آنهماری شیمیل معتقد است منصب دار اصطلاحاً به معنی کسی است که شغل رسمی معینی یا منصبی دارد و تمام کسانی که در سلسله مراتب نظامی مقامی داشتند چنین نامیده می‌شدند (شیمیل، ۱۳۸۶: ۹۲).

مقامات نظامی در دوره گورکانیان با عنوان منصب شناخته می‌شد و منصب داران، نظامیانی بودند که مقام‌های گوناگون نظامی مانند منصب نه هزار، شش هزار، پنج هزار، چهارهزاری و... داشتند. یعنی کسانی که بر نه هزار، شش هزار، پنج هزار و چهار هزار نفر از نظامیان فرماندهی داشتند. این نظامیان حقوق و مزایای خویش را به صورت نقد دریافت می‌کردند، همچنین املاک و زمین‌هایی در اختیار می‌گرفتند که از مالیات و عواید حکومتی آن بهره‌برداری کنند. واگذاری این املاک از طرف شاه به نظامیان را "جاگیر" یا "اقطاع" می‌گفتند. این املاک نیز به عنوان "تنخواه جاگیردار" نامیده می‌شد (EL, V: ۳۲۰).

منصب داران زندگی خود را کاملاً وقف خدمت به فرمانروا و انجام دستورات او کرده بودند. آنان برحسب موقعیت سیاسی ممکن بود به سرعت از پُستی به پُست دیگر منتقل شوند، از این جهت به ندرت رابطه‌ای واقعی با ساکنان ناحیه خود برقرار می نمودند (بهنیا فر، ۱۳۹۳: ۴۳).

ارتقاء درجه یک منصب دار نه بر اساس سنوات خدمت بلکه زمانی بود که در جنگ برتری و امتیاز خود را نسبت به دیگران نشان داده و یا برای فرمانروا خدمتی خصوصی انجام می داد یا کاری خوشایند می کرد (جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۹-۱۱). به طوری که وقتی حکیم الملک میر محمد مهدی بیماری استسقاء شاهزاده محمد اعظم شاه را درمان کرد منصب دو هزاری او به چهار هزاری افزایش یافت (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۲۴۹-۲۵۰).

با مرگ یک منصب دار، منطقه به سلطنت بازگردانده می شد و اگر بدهکاری او زیاد نبود مبالغی برای نگهداری فرزندان وی اختصاص می یافت. البته مواقعی اتفاق می افتاد که نخست بدهی‌ها وصول می شدند و بقیه به ارث داده می شد و اگر منصب دار وارثی نداشت مأموران تمام ثروت و سودها را برای خزانه‌ی سلطنتی می بردند (بدایونی، ۱۳۸۰: ۲۲۱/۲). گاه منصب داری که احساس می کرد مرگش نزدیک است سریعاً موجب سربازانش را برای یک یا دو سال پرداخت می کرد تا بدین ترتیب آنها در دوره‌ی تصدی جانشینش رنج نبرند.

منصب داران بزرگ تشکیلات گسترده قابل مقایسه‌ای با تشکیلات فرمانروا داشتند، بخشی، رئیس آشپزخانه، رئیس دبیرخانه، منشی‌های محرمانه نویس زیردست او بودند. او سرویس سرّی مخفی مخصوص به خود داشت که در هنگام جنگ مفید واقع می شد. منصب داران می توانستند با دادن هدایای بزرگ و کوچک مشکلات را

از سر راه برداشته، به طوری که فرمانروا از خطاهای آنها اطلاع نیابد زیرا اگر منصب‌داری مرتکب خطا می‌شد و به دربار اعلام می‌گردید باید مجازات سنگینی را تحمل می‌نمود (شیمیل، ۱۳۸۶: ۹۴-۹۵).

در این تحقیق منظور از منصب دار، ایرانیان مهاجری بودند که در سلسله مراتب نظامی صاحب مقام و منصب می‌شدند هر چند که برخی از این منصب داران دارای مقامات و مناصب سیاسی و اداری نیز بودند. از مشهورترین منصب داران مهاجر ایرانی به هند می‌توان به مسیح الدین ابوالفتح گیلانی، حکیم علی گیلانی، حکیم نجیب الدین همام، حکیم عین الملک شیرازی، آصف جاه تهرانی، جعفر بیگ قزوینی و امیر فتح الله شیرازی اشاره نمود.^۱

منصب داران ایرانی و توسعه دانش پزشکی دربار گورکانیان هند حضور پزشکان منصب دار ایرانی در دربار فرمانروایان هندی ثمرات فراوانی در پی داشت. بویژه انتقال فرهنگ ایرانی، توسعه و تکمیل دانش پزشکی هندی و ابداع روش‌های نوین درمان و سایر موارد وابسته که در زیر تلاش خواهد شد بخش مهمی از این دستاوردها و نتایج مهم حضور پزشکان ایرانی ردیابی و معرفی شود.

در زمره اقدامات پزشکان ایرانی در دربار شاهان هندی فهرست مطولی وجود دارد که شاید مهمترین آنها را بتوان در چند مورد خلاصه کرد. یکی از این موارد تشریح مضرات تنباکو است. چنانکه می‌توان جایگاه پزشکان ایرانی چون حکیم ابو الفتح گیلانی منصب دار هزاری (خوافی، ۱۸۸۸: ۱/۵۶۰-۵۶۱) را در دربار شاه گورکانی

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره زندگینامه منصب داران مهاجر مذکور، رک: احمدعلی، تذکره علمای هند؛ خوافی، مآثر الامراء؛ بدایونی، منتخب التواریخ؛ جهانگیر گورکانی، جهانگیرنامه؛ چاندپوری، اطبای عهد مغلیه؛ علامی، اکبرنامه و آیین اکبری؛ کنبوه، شاه جهان نامه؛ هندوشاه استرآبادی، تاریخ فرشته

به نحوی شایسته جستجو کرد و تاثیر آراء او را بر روی آوری صاحب منصبان هندی به پدیده ای چون تنباکو دانست. گام مؤثر وی در آراء فتوا گونه اش نهفته است (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۱۷). چنانکه منابع متذکر شده اند پس از آن که میرزا اسدبیک تنباکو و قلیانی را که از بیجاپور به دستش رسیده بود برای شاه آورد و اکبر از آن استفاده کرد، پادشاه فرمان داد تا حکیم ابو الفتح گیلانی درباه ی خواص طبی تنباکو تحقیق و بررسی کند. پس از تحقیق حکیم پاسخ داد که در کتاب های طبی ذکری از این ماده به میان نیامده است و این چیزی است که در مورد اثرات آن تحقیق نکرده اند. وی می افزاید: از نظر من استعمال آن برای شخص شاه مناسب نیست. پس از آن اسد بیک تا مدت زمان طولانی با امیرالحکما بحث کرد و عمل اطبای فرنگ را مورد استدلال قرار داده و گفت که اطبای فرنگی از تنباکو بسیار تعریف کرده اند و فرنگیان آنقدر نادان نیستند که بدون تحقیق به استعمال تنباکو بپردازند و شما نباید برای آن پیش از تجربه حکمی صادر کنید. حکیم اظهار داشت: «ما نمی خواهیم از فرنگیان تقلید کنیم» و اسد بیک نیز با دلایل خود نتوانست امیرالحکما را با خود هم عقیده سازد و این مباحثه با دخالت شاه در همین جا خاتمه یافت. هر چند که امرا خیلی زود به تنباکو علاقه مند شدند اما شاه گورکانی به نظر امیرالحکما چنان احترام و اعتقاد داشت که کشیدن تنباکو را بر خود حرام کرد. حکیم ابوالفتح با جدیت و دانش خود تاثیرات مخرب تنباکو را دریافت و اظهار داشت که این ماده خوش طعم و انرژی زا است؛ اما دود آن مضر بسیار است. در واقع حکیم ابوالفتح ماهیت زهرگونه نیکوتین و مضرات آن را دریافته بود و معتقد بود که علاوه بر نیکوتین در دود تنباکو نوعی روغن نیز وجود دارد که با باقی ماندن در آب قلیان بر ضرر آن افزوده می شود (همان، ۱۷-۱۸). جهانگیر نیز در توزک بر این ضرر تأکید می کند و می نویسد: «به واسطه فساد تنباکو در اکثر مزاجها و طبع ها فرموده بودم که هیچ کس متوجه کشیدن آن نگردد» (جهانگیرگورکانی، ۱۳۵۹:

(۲۱۱). البته اقدامات حکیم به این موارد بسنده نیست بلکه مهم ترین اثرش در پزشکی بنام فتاحی که شرح قانونچه محسوب می شود در توسعه دانش پزشکی در هند بسیار مؤثر بوده است (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۱۷).

از دیگر ابداعات مهم پزشکی منصب دار ایرانی در دربار هندیان، می توان به خدمات حکیم عین الملک شیرازی که در ارتش منصب پانصدی داشت (علامی، ۱۳۷۲: ۱۸۴/۳) اشاره کرد. وی ابداع کننده صدور تصدیق طبی یا گواهی پزشکی محسوب می شود. این گواهی برای ارائه از سوی ملازمین و کارگزاران دربار که به دلیل بیماری مدتی از خدمت در محل کار خود باز می ماندند، الزامی شد. هر چند در ابتدا برای شاه گورکانی پذیرش این گواهی دشوار بود لیکن رفته رفته این گواهی جایگاه خود را بازیافت و در عصر اکبرشاه روش گواهی پزشکی توسط حکیم عین الملک معمول گردید (همان، ۱/۹۷-۹۹).

علاوه بر این حکیم عین الملک شیرازی با تسلط بر معالجات مختلف توانست از سرآمدان درمان زخم های مزمن بشمار آید. چنانکه در سال ۹۷۱ هجری قمری وی به خوبی زخم عمیق ناشی از سوء قصد به اکبر را درمان کرد (آزاد بلگرامی، ۱۹۱۳ : ۲۴۲/۱). وی در علم و مهارت جراحی چشم هم نامور و بی همتا بود. مهم ترین کتابش در این رشته ضیاء العیون نام داشت (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۱۸۹). در زمره دیگر آثار تاثیرگذار وی در توسعه دانش پزشکی هندی کتابهایی است از جمله: الفاظ الادویه که در سال ۱۰۳۹ هجری قمری به نام شاه جهان تالیف شده است. این کتاب اثر منحصر به فردی در دارو و درمان شناسی عمومی فارسی است که بار ها در هند به چاپ رسیده است (الگود، ۱۳۸۶: ۴۲۰). کتاب دیگر او الفضول الادویه و مهمترین اثرش طب دارا شکوهی است که از نظر کیفی آن را در سطح قانون ابن سینا و ذخیره خوارزمشاهی سید اسماعیل جرجانی دانسته اند (همان، ۴۲۰). این کتاب که مجموعه کاملی از اطلاعات پزشکی ایرانی، هندی و عربی محسوب می شود

و پیشرفت‌ها و فعالیت‌هایی که پزشکان در دوره سلطنت اکبر شاه، جهانگیرشاه و شاه جهان را منعکس می‌کند توسط حکیم عین‌الملک شیرازی تالیف شده است. نام کتاب برگرفته از نام داراشکوه فرزند ذکور شاه جهان بود که تا زمان کشته شدنش به دست اورنگ زیب وارث تاج و تخت بود (خوافی، ۱۸۶۰: ۹/۲-۱۰). تلاش‌ها و خدمات این شاهزاده در توسعه و گسترش دامنه‌ی علم و ادب بسیار است. حمایت‌های داراشکوه از پزشکان منصب‌دار مهاجر ایرانی به هند بویژه حکیم نام آشنا عین‌الملک شیرازی موجب شد تا نام داراشکوه بر تارک مهم‌ترین کتاب‌های طبّی عهد گورکانیان هند بدرخشد. متاثر از نام کتاب تا چندی پیش مؤلف آن را داراشکوه می‌دانستند ولی گذشته از این که دانش پزشکی شاهزاده توسط هیچ‌یک از مورخان تایید نشده است فصول متعدد و متنوع کتاب هم نشان می‌دهد که می‌بایست کتاب توسط عین‌الملک ایرانی تالیف شده باشد او از سر ارادت نام داراشکوه را بر آن نهاده است (الگو، ۱۳۸۶: ۴۲۱)؛ زیرا از مهمترین امتیازات این اثر ماهیت دایره‌المعارفی، تصاویر تشریحی و جامعیت اطلاعات و شیوه‌های دارو درمانی و روش‌های دیگر درمان بشمار می‌آید. علاوه بر این، جامعیت اطلاعات پزشکی حکایت از تبحر و دانش فزاینده نویسنده آن دارد چنانکه می‌توان اطلاعات کتاب را درباره تشریح، محیط طبیعی زیست و ضروریات شش‌گانه (سته ضروریه) و توضیح کامل درباره علم تشریح و فیزیولوژی و نیز ذکر نام دارو‌ها و اسامی انواع بیماری‌ها و درمان آن‌ها و روش‌های درمانی معمول پزشکان و اطلاعات درخور درباره شکستگی و دررفتگی‌های استخوان، سموم و مسمومیت‌ها، بیماری‌های کودکان و عوارض و بیماری‌های ناشی از زایمان و نیز سیفلیس را تنها ناشی از دانش عین‌الملک دانست. دلیل دیگر در انتساب کتاب به عین‌الملک نام بردن مکرر از عمادالدین شیرازی در حین پرداختن به اطلاعات پزشکی است.

طبییان منصب دار ایرانی در حکمت و طب و همه علوم زبانزد بودند (بدایونی، ۱۳۸۰: ۲۲۶؛ جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۷۴) مهارت و فراست ایشان در مشاهده، تشخیص و تجویز داور و درمان موجبات فراخوان این پزشکان و زمینه احترام فراوان آنان را فراهم کرده بود (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۱۷؛ سرمدی، ۱۳۷۸: ۸۷/۲). آگاهی از زیان معمول هندیان و اطلاع از اصطلاحات تخصصی پزشکی بر دامنه ی نفوذ آنان افزوده بود. علاوه بر این حضور با نشاط و عالمانه منصب داران ایرانی منجر به تصنیف آثار فاخر پزشکی در دربار هندیان شد که در زمره ی آنان شرح قانون ابن سینا است که توسط حکیم علی گیلانی از منصب داران هفتصدی (علامی، ۱۳۷۲: ۳۵۷/۳) تالیف و به جامعه ی پزشکی هند ارزانی شد (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۱۸۵). دیگر تالیف فاخر او کتاب مجاربت یا مجربات نام داشت که در آن از مهم ترین ابتکار طبی خود که همانا ساخت "روغن یا مرهم دیودار" بوده، نام برده است این پماد در درمان کوفتگی ها و دردهای عضلانی و آرتروزی بسیار نافع بوده است. ابداع و ابتکار حکیم علی در ساخت این مرهم یا پماد بارها توسط دیگر پزشکان تایید و مورد استفاده اسلاف قرار گرفته است (همان، ۱۳۴؛ واسطی، ۱۳۵۳: ۴۴) و مطابق قرائن کماکان در هند طرفداران پرشماری دارد (فروچی، ۱۳۶۷: ۳۱۳/۲ - ۳۱۵).

در زمره ی ابداعات ثبت شده توسط اطبای منصب دار ایرانی تاسیس مطب هم بوده است. این ابداع به نام میرزا محمد عالی شیرازی ثبت است (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۱۵۶). مخالفت در گرفتن خون از رگ حتی در مواقعی که گرفتن خون امری بسیار ضروری می نمود (همان، ۶۸) توسط حکیم جلال الدین اردستانی منصب دار دویستی عهد اکبر (علامی، ۱۸۹۳: ۱۸۵) ثبت شده است.

اقدامات پزشکی حکیم داود تقرب خان فرزند عنایت الله میرزا منصب دار دو هزار و پانصدی (کنبوه، ۱۹۶۷: ۴۰۲/۳) در دربار شاه جهان هم حائز اهمیت است از جمله: استفاده از داروهای سرد مثل کافور و ترشی ها برای درمان تب ناشی از زخم

های سوختگی؛ تجویز ماءالحلم برای ضعف قلب؛ استفاده از زیره برای درمان اسهال خونی؛ استفاده از کاسنی سبز و معجون اترجی برای درمان سوءالقینه^۱ و درمان تورم ناشی از آن (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۱۰۲)؛ تجویز شیر خشت برای درمان عارضه یبوست (همان، ۱۰۴) تجویز داروهای مدر سرد برای تسلسل بول و یبوست. تدوین منظومه های علمی پزشکی توسط حکیم یوسفی هروی هم یکی دیگر از ابداعات و نوآوری های علمی پزشکان ایرانی است که در تحول دانش پزشکی هندی در دربار گورکانیان بسیار مؤثر بوده است زیرا علاوه بر آسان کردن طبابت و سرعت در امر درمان، در فنی نمودن و ترویج اصطلاحات آن هم مؤثر بوده است در زمره این منظومه های پُرآوازه "منظومه علاج الامراض" مرکب از ۲۸۹ رباعی در نشانه های بیماری ها و مداوای هر یک از آنها قرار دارد. دیگر منظومه حکیم هروی "جامع الفوائد" است این کتاب در سال ۹۱۷ هـ ق سروده شده است. وی در این کتاب درباره شرح بیماری هاری و درمان آن ابتدا به نثر و سپس به شعر به دقت سخن گفته و استفاده از خاکستر تاک و سرکه در گزیدن سگ دیوانه را توصیه کرده است (یوسفی هروی: نسخه عکسی جامع الفوائد، ۵۷-۵۹). او در کتاب "سِتّه ضروریه" در باره شش کار واجب و ضروری در حفظ صحت و سلامت برای همایون شاه گورکانی به موضوعاتی چون هوا، غذا، بهداشت عمومی، آسایش و خواب و به تفصیل پرداخته است. اثر دیگر او رساله منظوم مأكول و مشروب در

۱- قینه: مهره پشت نزدیک دبر یا مابین هردو سرین یا گودی آنجا (المنجد، ص

بحر متقارب مثنی مقصور یا محذوف در تدبیرهای پزشکی برای خوردنی ها و آشامیدنی ها است. علاوه بر این رساله "دلایل النبض" که درباره انواع نبض بوده و در آن از شناخت بیماری ها به دلالت نبض سخن رفته و یا رساله "دلایل البول" که درباره ادرار شناسی است و در آن از شناخت بیماری ها با نگرش پیشاب (ادرار) بحث نموده است، به همراه رساله حفظ صحت بدن که قصیده ای در ۵۴ بیت به نام محمد بابر سروده شده است و در آن شرایط حفظ صحت را در خوردن، آشامیدن، خواب و بیداری در فصل ها و آب و هواهای مختلف شرح داده است و در رابطه با هوای وبایی سروده های مهمی دارد و یا کتاب مقطعات یوسفی که رساله ای به نظم بوده و در آن خواص بسیاری از داروهای حیوانی و گیاهی را برشمرده است (اوحدی بلیانی: نسخه خطی، ۸۱۵-۸۱۶؛ صفوی، ۱۳۵۲: ۱۶۰) از شاهکارهای علمی این عصر به شمار می آید.

آثار علمی حکیم محمد هاشم شیرازی منصب دار سه هزاری (چاندپوری، ۱۳۹۰: ۲۷۷) هم در علم پزشکی موجبات توسعه این دانش را در دربار هندیان فراهم کرد. آثاری چون جمع الجوامع در بیان امراض کلیوی و بیماری های مجاری ادرار و کتاب احوال اعضای نفس که راجع به دستگاه تنفسی است و کتاب انبیات که با موضوع نباتات نوشته شده است، به همراه کتاب علاج امراض (Bagchi, ۱۹۸۷: ۱۱۰-۱۰۷) از مهمترین آنها محسوب می شوند.

در پایان این گفتار می توان نتیجه گرفت که مهم ترین دستاورد حضور پزشکان منصب دار ایرانی در دربار فرمانرایان هندی رواج اصطلاحات طبی فارسی و عربی در نظام پزشکی هندی است. ترویج و یکسان سازی اسامی بیماری هایی چون: آبله، آبله فرنگی (سیفلیس)، درد سر (سر درد)، درد شکم، هاری دست، هیضه، وبا، خارش، نفخ، زکام و نیز استفاده از اسامی مواد و گیاهان ایرانی با خواص طبی در میان

طیبیان هندی چون: آلو بخارا، آلوچه، امرود، انار، انجیر، بادام و برگ بادام، بادیان، رازیانه، برگ چنار، چغندر، گل‌قند، ایلاچی، آب زیره، کدو، کاهو، کشمش، مغیلان، پسته، پودینه، سقمونیا، تنباکو، ترنج، یاسمین و اشاعه اصطلاحات عمومی پزشکی ایرانی در میان هندیان چون: آزار (بیماری و مرض)، دوا (درمان)، دواسان، حکیم، علاج، معالجه، جراح، جراحت، مریض، صحت، طبیب، طب، تیمار، زخم و سرانجام ترویج نام‌های اعضای بدن انسان در میان هندیان چون: دندان، دماغ، حلق، جگر، خون، معده، مغز، ران، دست، ناخن، سینه، زبان (Ahmad, 1941: P. 147-150)

مهمترین دستاورد حضور طبیبان ایرانی در دربار شاهان گورکانی است.

نتیجه

مطالعه و تحقیق در حوزه مهاجرت ایرانیان به هند نشان داد که بیشترین تاثیرگذاری بر عهده فرزندان منصب دار بوده است. با تحقیق درباره فرایند مهاجرت و چرایی و چگونگی حضور منصب داران ایرانی در دربار فرمانروایان هندی نتایج زیر حاصل شد.

۱- در مهاجرت منصب داران ایرانی به هند هم عوامل دافعه موجود در ایران و هم عوامل جاذبه در هند تاثیرگذار بود.

۲- پزشکان منصب دار ایرانی مهاجر به هند عمدتاً از گیلان و شیراز و بعضاً کاشان بودند.

۳- پیشرفت علمی در دربار گورکانیان ناشی از حضور فرهیختگان ایرانی بوده است. این تحقیق نشان داد همانطور که مکتوبات طبی به توسعه دانش پزشکی منجر شده است، مکتوبات ادبی نیز موجب اشاعه تفکر ایرانی در میان هندیان شده است.

۴- حضور پزشکان ایرانی در دربار گورکانیان نظام طبی و خدمات عملی آن را به خوبی سازماندهی نمود و با حمایت همه جانبه شاهان گورکانی طبیبان مهاجر توانستند داشته‌های علمی و فنی خود را به بهترین وجه عرضه کنند.

۵- خدمات پزشکان منصب دار ایرانی مهاجر به هند علاوه بر تامین سلامت فرمانروایان هندی در تسهیل امور سیاسی و کشوری هم مؤثر بود. حضور فعال این پزشکان بر بالین فرمانروایان هندی حکایت از حسن نظر و جلب اعتماد شاه گورکانی دارد.

۶- نوشته های طبی منصب داران ایرانی مهاجر به هند شامل کتب مشروح پزشکی به سبک قانون ابن سینا بوده و از سطح تدوین مجربات و رسالات فراتر رفته بود.
۷- شاهان گورکانی مانند بابر، همایون، اکبر، جهانگیر و شاه جهان که خود دانش دوست و هنرپرور بودند به پزشکان منصب دار ایرانی دربار خود اعتماد کامل داشتند و برخلاف عقیده و نظر آن ها عمل نمی کردند به طوری که علی رغم استفاده دربار اکبر از تنباکو شاه گورکانی به عقیده امیرالحکما خود ابوالفتح گیلانی احترام گذاشته و از تنباکو استفاده نمی کرد.

۸- اشاعه فرهنگ ایرانی در مناطق مختلف شبه قاره هند که تا به امروز نیز باقی مانده توسط منصب داران مهاجران ایرانی صورت گرفت که یا برای رسیدن به زندگی بهتر و یا به علت فشاری که به آنان وارد شده بود، راه مهاجرت را به هند در پیش گرفتند و اساس تمدنی تلفیقی و متأثر از ایرانیان را در سرزمین پرتسامح هند در انداختند. وجود مظاهر پزشکی، معماری و ادبیات تلفیقی و متأثر از فرهنگ ایرانی مؤید این ادعاست.

فهرست منابع

- آزاد بلگرامی، میر غلامعلی (۱۹۱۳)، سرو آزاد، لاهور: بی نا.
-افوشه ای نطنزی، محمد بن هدایه الله (۱۳۵۰)، نقاوه الآثار، به اهتمام احسان اشراقی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- اوحدی بلیانی، تقی الدین، عرفات العاشقین، تهران: نسخه خطی کتابخانه ملک، به شماره ۵۳۲۴.
- الگود، سیریل (۱۳۸۶)، تاریخ پزشکی ایران، ترجمه دکتر باهر فرقانی، تهران: امیرکبیر.
- بدائونی، عبدالقادر (۱۳۸۰)، منتخب التواریخ، به تصحیح مولوی احمد علی صاحب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بهنیا فر، احمد رضا (۱۳۹۳)، ایران؛ معمار برجسته تمدن در شمال هند، تهران: انتشارات پرسمان.
- ترکمان، اسکندر بیک (۱۳۷۷)، تاریخ عالم آرای عباسی، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- چاندپوری، سیدکوثر علی (۱۳۹۰)، طبای عهد مغلیه، ترجمه سیده جلیله شهیدی، تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی و طب اسلامی دانشگاه علوم پزشکی تهران.
- خوافی، محمد هاشم خان (۱۸۶۹)، منتخب اللباب، به اهتمام کبیرالدین احمد و غلام قادر، کلکته: آسیاتیک سوسیاتی بنگال.
- خوافی، شاهنواز خان (۱۸۸۸)، مآثر الامراء، به تصحیح مولوی عبدالرحیم، کلکته: بی نا.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۵)، لغت نامه، تهران: موسسه لغت نامه دهخدا.
- سرمدی، محمد تقی (۱۳۷۸)، پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان از آغاز تا عصر حاضر، تهران: انتشارات سرمدی.
- شیمیل، آنه ماری (۱۳۸۶)، در قلمروی خانان مغول، ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران: امیرکبیر.
- صفوی، سام میرزا (۱۳۵۲)، تحفه سامی، به اهتمام حسن وحید دستگردی، تهران: فروغی.

- علامی، ابوالفضل (۱۸۹۳)، آئین اکبری، لکهنو: مطبع منشی نولکشور.
- (۱۳۷۲)، اکبر نامه، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- فروحی، علی (۱۳۶۷)، گیلان نامه « پزشکان گیلانی دربار سلاطین مغولی هندوستان »، رشت: نشر گیلان.
- فندرسکی، میرابوالقاسم (۱۳۸۵)، جوگ باسشت، تصحیح، تحقیق و ترجمه دکتر سید فتح الله مجتبابی، تهران: انتشارات موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- کنبوه، محمد صالح (۱۹۶۷)، شاه جهان نامه «عمل صالح»، تصحیح وحید قریشی و ترتیب و تحشیه غلام یزدانی، لاهور: مجلس ترقی ادب.
- گورکانی، نورالدین جهانگیر (۱۳۵۹)، جهانگیر نامه «توزک جهانگیری»، به کوشش محمد هاشم، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- معین، محمد (۱۳۶۵)، فرهنگ فارسی "۶ جلدی"، تهران: امیرکبیر.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۵۷)، فرهنگ نفیسی، تهران: انتشارات خیام.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۶)، ایران و جهان، تهران: موسسه نشر هما.
- واسطی، نیر (۱۳۵۳)، تاریخ روابط پزشکی ایران و پاکستان، اسلام آباد: مرکز انتشارات و تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم (۱۳۸۸)، تاریخ فرشته، به تصحیح دکتر محمد رضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد بن یوسف، جامع الفوائد، تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، نسخه عکسی.

-Ahmad Z.A,(۱۹۴۱), National Language For India, Allah Abad.

-Bagchi.A.K. ,(۱۹۸۷), Medicine in Medieval India. ۱۱th to ۱۸th Centuries, New Delhi.

-Ecylopeadia of Islam,NewEdition,vol۵,"Mughuls" By Athar Ali.